

‘Everything is connected’

Naar een sociologie van paranoia en complottheorieën

1. Inleiding

Enkele maanden geleden stormde een ‘verwarde man’ de Rembrandtoren binnen in Amsterdam en gijzelde verschillende werknemers. Zijn actie was gericht tegen Philips en, in het bijzonder, tegen de breedbeeldtelevisies die sinds kort op de markt zijn gebracht. Volgens de man was er ‘geheime informatie’ aan te treffen achter de zwarte balkjes op de breedbeeld-tv. Het ging hier uiteraard om de actie van een individu. Er zijn ook veel voorbeelden te geven van uiterst speculatieve theorieën en gedachtespinsels met een breder draagvlak. Vaak gebeurt dit na ingrijpende rampen. Wat deden mysterieuze ‘mannen in witte pakken’ op de plaats van de Bijlmerramp? ‘Maanmannetjes. Er waren maanmannetjes!’, zo beweert een ‘getuige’ op internet. Anderen stellen dat er mogelijk uranium vervoerd werd in het vliegtuig. In veel gevallen ontstaan dergelijke wilde theorieën na de dood van beroemde personen, zoals bij John F. Kennedy, prinses Diana en, recenter, Pim Fortuyn. Zo wordt beweerd dat Fortuyn niet zozeer het slachtoffer werd van een willekeurige, individuele actie maar van een ‘monsterlijk verbond’ tussen linkse radicalen en fundamentalistische moslims. Een ander stelt: ‘De CIA heeft Pim vermoord.’¹ Ondanks de uiteenlopende interpretaties zijn de betrokkenen het er in elk geval over eens dat de officiële versie van de ramp niet overeenstemt met de feiten en dat er, naar alle waarschijnlijkheid, ‘iets onder de pet wordt gehouden’.

Zwarte balkjes, witte pakken, ontvoeringen door UFO’s, geheime genootschappen, samenzweringen, er doen in de laatmoderne samenleving vele verhalen de ronde die zijn te typeren als ‘complottheorieën’. Het internet is bij uitstek het medium waar dergelijke ideeën floreren. In tv-series als *Millennium* en *X-Files* wordt op ironische wijze gespeeld met paranoïde logica en complottheorieën ‘Nothing is what it seems’. ‘The truth is out there’. Ook verschijnt er veel literatuur op het terrein. Volgens een verkoper in The American Bookcenter, waar dergelijke boeken worden gerubriceerd als ‘controversial knowledge’, is dit genre momenteel razend populair. Een van de ‘bestsellers’ op het terrein, zo vertelde hij mij, is het encyclopedische

Conspiranoia! *The Mother of All Conspiracy Theories* van Devon Jackson (2000). De tekst op de voorkant van het boek illustreert bij uitstek de logica van de complottheoreticus:

Find out the real story behind the IRS, Nazis, JFK, Freemasons, Bill Gates, LSD, the KKK, the military-industrial complex, the FBI, Radio Shack, the CIA, Illuminati, DNA, UFOS, mercury fillings, the FDA, John Tesh, Teletubbies, NASA, mad cow disease, Jerry Garcia, and how they're all connected.

Er lijkt, kortom, een wildgroei te zijn aan complottheorieën in de laatmoderne cultuur. Toch is er, voorzover mij bekend, niet of nauwelijks empirisch onderzoek gedaan naar complottheorieën of getracht een sociologische visie te ontwikkelen op dit verschijnsel. Wat zijn de basisveronderstellingen die schuilgaan achter het 'aanbod' aan complottheorieën? Zijn er, historisch beschouwd, verschuivingen waar te nemen in de aard van deze complottheorieën? Hoe is het sociologisch te verklaren dat mensen zich – getuige het uitdijende aanbod – aangetrokken voelen tot complotdenken in de huidige laat- of postmoderne cultuur? In een verkenning op dit terrein ben ik gestuit op drie boeken: *Conspiracy: How the Paranoid Style Flourishes and Where It Comes From* (Pipes 1998), *Empire of Conspiracy: The Culture of Paranoia in Postwar America* (Melley 2000) en *Conspiracy Culture: From Kennedy to the X Files* (Knight 2000). De auteurs zijn geen sociologen: Daniel Pipes is historicus, Timothy Melley literatuurwetenschapper en Peter Knight is werkzaam op het terrein van American Studies. De doelstelling van dit artikel is tweeledig. In de eerste plaats worden de drie boeken besproken terwijl er – in de tweede plaats – gezocht wordt naar aanknopingspunten voor een sociologie van paranoia en complottheorieën.

2. De pathologisering van complottheorieën

314 Het boek van Daniel Pipes (1997) is getiteld *Conspiracy: How the Paranoid Style Flourishes and Where It Comes From*. De titel belooft meer dan het boek waarmaakt. Het zwaartepunt in het boek ligt bij het tweede deel van de titel ('where it comes from') en bestaat uit een beschrijving van de opkomst en ontwikkeling van complottheorieën sinds de elfde eeuw. Volgens Pipes gaven met name de kruistochten, waarvan de eerste aanving tussen 1096 en 1099, een beslissende impuls aan de opmars van het complotdenken in de westerse wereld. Hij onderscheidt twee tradities die tot op dag van vandaag het discours domineren: complottheorieën over joden en 'geheime genootschappen' als de tempeliers, illuminati, rozenkruisers en vrijmetselaars. In alle gevallen worden deze verschillende groeperingen ervan verdacht samen te zweren tegen de gevestigde orde en te streven naar een nieuwe wereldorde.

Deze stellingname roept al vele vragen op die grotendeels onbeantwoord blijven in het boek. Waarom kwam het complotdenken juist in deze periode op? Waren er geen vroegere manifestaties van deze 'tradities' te vinden in het westen? Antisemitische sentimenten zijn, minimaal, te traceren tot het begin van het eerste millennium. Geheime (esoterische) genootschappen waren al te vinden in de Griekse oudheid, zoals de Eleusinische of Orfische mysteriën. Het is uiteraard onvermijdelijk dat 'gekozen' wordt voor een historisch vertrekpunt in de analyse en misschien zijn er ook wel goede redenen voor om het zwaartepunt te leggen bij de kruistochten. Een uitgebreide argumentatie ontbreekt echter in het boek.

Een ander probleem is het feit dat Pipes het complotdenken reduceert tot deze twee stromingen die, in zijn optiek, tot op de dag van vandaag het discours domineren. Dat lijkt mij een discutabel punt. Hoe zijn de uiteenlopende verhalen over ontvoeringen door UFO's, achtergehouden informatie, 'crack' in Amerikaanse getto's, de oorsprong van aids en wilde speculaties rondom de dood van Kennedy, prinses Diana en Pim Fortuyn te passen in dit eenvoudige schema? Pipes richt zich in zijn analyse primair op het politieke domein. Juist door de heterogeniteit van de complottheorieën, met name in cultuur, lijkt het mij niet verstandig om gebruik te maken van een inhoudelijk criterium in de analyse. Elk inhoudelijk criterium doet waarschijnlijk tekort aan de veelvormigheid van het verschijnsel. Om meer zicht te krijgen op de aard en structuur van de complottheorieën, is een meer abstracte conceptualisering wenselijk.

Er valt, kortom, wat af te dingen op het historische vertrekpunt van de analyse van Pipes en het feit dat hij de diversiteit aan complottheorieën reduceert tot twee 'tradities'. Het grootste probleem in het boek van Pipes is echter de pretentie dat hij, als wetenschappelijk geschoolde historicus, een kraakhelder onderscheid kan maken tussen theorieën die gebaseerd zijn op feiten en 'irrationele' complottheorieën. Pipes laat er geen enkel misverstand over bestaan dat complottheorieën 'irrationeel' en 'pathologisch' zijn en daarom 'ontmaskerd' moeten worden. Enerzijds is dit morele oordeel begrijpelijk in het licht van de gruwelijke voorbeelden die hij in zijn boek bespreekt. In zijn optiek culmineert het complotdenken in de geschiedenis in de paranoïde ideeën van Hitler en Stalin en – als ultieme consequentie – in miljoenen doden. Het is echter de vraag of Pipes zijn morele oordeel kan funderen in wetenschappelijke kennis, zoals hij suggereert.

315

Is er een strikt, objectief onderscheid te maken tussen wetenschappelijke theorieën en irrationele complottheorieën? Volgens Pipes is dit zeker het geval. In een paragraaf getiteld 'distinguishing reality from fantasy' presenteert hij in dit verband een lijst van vuistregels voor de lezer, die het mogelijk moeten maken om complottheoretici te ontmaskeren. Hoe kan men de complottheoreticus dan herkennen? Wat men nodig heeft, aldus Pipes, zijn 'common sense, a knowledge of history, and the ability to recognize the distinct patterns of conspiracism' (1997: 38). Maar, zo vroeg ik mij tijdens het lezen af: wat is common sense? Pipes stelt in dit verband dat

complottheoretici overwegend simpele verklaringen verwerpen en hier ingewikkelde theorieën tegenoverstellen. Iemand die gebruikmaakt van zijn 'gezond verstand' weet echter volgens Pipes simpelweg dat 'the more elaborate an alleged plot is, the less likely it exists' (1997: 39). Waar hij deze wijsheid op baseert, is echter volstrekt onduidelijk.

Dit voorbeeld is typerend voor de werkwijze van Pipes: tegenover 'onbewijsbare' complottheorieën poneert hij stellingen die op geen enkele manier te verifiëren dan wel te ontcrachten zijn. Dit maakt het verleidelijk om Pipes te bekritisieren op het feit dat hij structureel gebruikmaakt van het soort 'paranoïde' redeneringen die hij zelf zo hardvochtig bestrijdt! Ook de 'demonisering' van complottheoretici wijst in deze richting. Overschat hij niet de invloed van complottheorieën op de loop van de westerse geschiedenis? Achter zo ongeveer elke belangrijke historische gebeurtenis, variërend van de Franse Revolutie tot de holocaust, gaat volgens Pipes een complottheoreticus schuil. Is zijn boek hiermee bij nadere beschouwing niet te zien als een complottheorie over complottheorieën? Een complottheorie-theorie? In elk geval blijkt het zuivere onderscheid tussen irrationele complottheorieën en rationele theorieën problematisch. Daarnaast biedt Pipes geen duidelijke verklaring voor het verschijnsel complottheorieën: zijn werk is historisch en sterk beschrijvend. De boeken van de andere twee auteurs, Melley (2000) en Knight (2000), bieden in dit opzicht een beter perspectief.

3. De normalisering van complottheorieën

In tegenstelling tot Daniel Pipes zoeken Peter Knight en Timothy Melley, op verschillende manieren, naar de 'culturele logica' achter de groeiende aandacht voor complottheorieën in de laat- of postmoderne samenleving. Hun invalshoek op het verschijnsel is, met andere, woorden sterk sociologisch gekleurd. Melley richt zich in zijn analyse primair op naoorlogse literatuur van onder andere William S. Burroughs, Margaret Atwood, Thomas Pynchon, Don DeLillo en William Gibson. Deze romans vat hij op als manifestaties van de laatmoderne paranoïde denkstijl en het complotdenken. Knight richt zich eveneens op naoorlogse literatuur maar ook op films, tv-series en bespreekt inhoudelijke cases als de moord op Kennedy, complottheorieën over de oorsprong van aids, de aanwezigheid van crack in Amerikaanse getto's ('black paranoia') en UFO-ontvoeringen.

In tegenstelling tot Pipes zijn Melley en Knight er niet op uit om complottheorieën te ontmaskeren. Zij proberen te verklaren waarom laatmoderne mensen zich aangetrokken voelen tot complottheorieën. Beide auteurs interpreteren de opmars van complottheorieën, in essentie, als een logische reactie op ontwikkelingen in de laatmoderne cultuur en onthouden zich dan ook van een moreel oordeel. Volgens Knight kenmerkt het academische debat over dit verschijnsel zich tot nog toe door 'morele paniek'

(2000: 18). Een veroordeling van complottheorieën staat volgens beide auteurs een heldere analyse niet alleen in de weg: het door Pipes en andere wetenschappelijke auteurs gehanteerde onderscheid tussen rationeel en irrationeel; werkelijkheid en fantasie; ware theorieën en complottheorieën; normaal en pathologisch, is volgens hen ook niet langer houdbaar. In dit opzicht sluiten zij aan bij steeds meer sociale wetenschappers die erop wijzen dat dit typisch moderne onderscheid niet wetenschappelijk onderbouwd kan worden en, in essentie, is gebaseerd op politieke en morele opvattingen (vgl. bv. Houtman 2000). Het idee dat er een zuiver onderscheid is te maken tussen irrationele complottheorieën en wetenschappelijke theorieën wordt door Knight en Melley op overtuigende wijze gedeconstrueerd.

Het epistemologische moeras

De pathologisering van paranoia en complottheorieën is voor een belangrijk deel terug te voeren op de psychologie van Freud. Melley begint zijn deconstructie dan ook bij een interpretatie van zijn werk op dit terrein. Hij richt zich hierin op de waarheidsaanspraken van de 'paranoïde' patiënt en de therapeut. De patiënt probeert de therapeut ervan te overtuigen dat zijn complottheorie echt waar is en dat zijn 'paranoia' derhalve te rechtvaardigen is: 'They are really out there to get me'. Freud wil de patiënt laten zien dat de paranoia in essentie pathologisch is en dat de complottheorie veroorzaakt wordt door de repressie van zijn homoseksuele gevoelens. Deze innerlijke strijd wordt, aldus Freud, geprojecteerd op de externe leefwereld.

Melley toont de frappante gelijkenis aan tussen het discours van patiënt en therapeut en stelt dat Freuds beschrijving en interpretatie van paranoia veel gemeen heeft met een paranoïde redenering. Beiden veronderstellen immers dat er, niet direct waarneembare, krachten schuilgaan achter de empirische werkelijkheid. Volgens de patiënt zijn deze 'out there' (in de maatschappij) en volgens Freud 'in there' (in de diepere lagen van de psyche). Er is, volgens Melley, sprake van een 'interpretive contest' (2000: 17). Wat is het onderscheid dan tussen de interpretatie van Freud en die van zijn patiënt? Wie bepaalt wat waar is? Wie is er nu werkelijk paranoia: Freud of zijn patiënten? Er is in elk geval geen eenduidig antwoord op te geven. In een tijd waarin wetenschap waarheid monopoliseert en wetenschappelijke (in dit geval psychologische) autoriteiten nauwelijks onder vuur liggen, zijn dergelijke vragen onvoorstelbaar. Dit ligt sinds de opkomst van het postmodernisme anders: 'the postmodern tendency to put "the real" in quotation marks has undermined the pathologization of paranoia' (Melley 2000: 17-18).

De case van Freud gebruikt Melley als illustratie voor zijn algemenere stelling dat wetenschappelijke theorieën ontmaskerd kunnen worden als paranoïde, en, in essentie niet empirisch beslisbare redeneringen terwijl, andersom, als paranoïde bestempelde redeneringen een kern van waarheid kunnen bevatten. Melley heeft echter niet alleen een kennistheoretische

doelstelling: in zijn optiek bestaat in de huidige postmoderne cultuur een geground wantrouwen tegenover wetenschappelijke autoriteiten en de kennis die zij 'produceren'. Dit – soms aan paranoia grenzend – wantrouwen is, zo toont hij aan, niet zonder meer af te doen als 'pathologisch' of 'irrationeel'. Sterker nog: het kan wel eens getuigen van een hoge mate van rationaliteit om wetenschappelijke kennis in twijfel te trekken. Diverse naoorlogse auteurs als Norman Mailer, Thomas Pynchon en William S. Burroughs stellen paranoia om deze reden niet langer voor als een psychose, maar als een vruchtbare habitus. Zij spreken in dit verband over 'operational paranoia', 'creative paranoia' of 'reasonable paranoia'. In de x-files wordt beweerd: 'No matter how paranoia you are, you can never be paranoia enough.'

Knight deelt in essentie de ideeën van Melley over de normalisering van paranoia in de laat- of postmoderne cultuur. Hij stelt:

Conspiracy theories are now less a sign of mental delusion than an ironic stance towards knowledge (...) The rhetoric of conspiracy takes itself seriously, but at the same time casts satiric suspicion on everything, even its own pronouncements'(2000: 2).

Net als Melley gaat Knight er, kortom, vanuit dat fundamentele scepsis ten aanzien van waarheidsclaims en paranoïde redeneringen niet langer te ontwarren zijn. Dit is het logische gevolg van feitelijke maatschappelijke ontwikkelingen. Het wantrouwen ten aanzien van wetenschappelijke kennis is voor een belangrijk deel ingegeven door de overvloed aan informatie en de tegenstrijdigheid van die informatie. Knight noemt medische kennis als voorbeeld. Tegenstrijdige berichten over voedingsproducten, medicijnen, wat gezond is en wat niet, resulteren logischerwijs in een extreme scepsis ten aanzien van elke vorm van wetenschappelijke kennis:

Hardly a week goes by without the uncritical reporting of a new half-baked medical 'discovery,' which is silently contradicted by later 'revolutionary' and 'important' findings: salt is good for you, salt is bad for you; HRT prevents cervical cancer, HRT can cause breast cancer; oat bran prevents heart disease, oat bran has negligible effects; and so on.
(Knight 2000: 182)

318

Het voorbeeld van Knight uit de medische wetenschap is eenvoudig aan te vullen met sociologische kennis, pedagogische kennis en psychologische kennis. Door de inconsistentie van informatie worden de waarheidsaanspraken van wetenschappelijke autoriteiten steeds meer in twijfel getrokken, waardoor er ruimte ontstaat voor een eigen, alternatieve interpretatie van de werkelijkheid. Dit epistemologische moeras is, kortom, een vruchtbare bodem voor de bloei van complottheorieën.

Het bureaucratisch labirint

Melley en Knight zijn het er over eens dat de moord op John F. Kennedy een beslissende impuls heeft gegeven aan de opkomst van complotdenken in de westerse cultuur. Het jaar van de moord, 1963, representeert voor veel Amerikanen het eind van het 'tijdperk van onschuld'. Melley refereert aan Norman Mailer die stelt dat 'since the assassination of John F. Kennedy we have been marooned in one of two equally intolerable spiritual states, apathy or paranoia' (2000: 26). Knight citeert de auteur DeLillo: 'paranoia replaced history in American life' (2000: 266).

Dat de moord op Kennedy heeft geleid tot een diep geworteld wantrouwen tegen de Amerikaanse overheid wordt door Knight beargumenteerd op basis van diverse opiniepeilingen: een overgrote meerderheid van de Amerikanen gelooft er niet in dat Lee Harvey Oswald alleen verantwoordelijk was voor de aanslag, zoals officieel werd verklaard door de Warren Commission, die destijds is ingesteld door de overheid. Het merendeel van de bevolking is het erover eens, dat er sprake was van een samenzwering. Om wat voor samenzwering het ging, is voor de meeste mensen niet duidelijk en wordt – als wij Knight mogen geloven – steeds minder duidelijk door de niet aflatende stroom aan publicaties, literatuur en films op het terrein, waardoor er een ware wildgroei ontstaat aan interpretaties. Theorieën over de betrokkenheid van de CIA, de FBI, linkse extremisten, rechtse extremisten, Texaanse oliebaronnen, vrijmetselaars, de maffia en vele andere groeperingen concurreren met elkaar, sluiten elkaar uit en vullen elkaar – soms – aan. Al deze complottheorieën illustreren niet alleen het toenevende wantrouwen tegenover de overheid, maar zijn bij uitstek een voorbeeld van de ontwikkeling richting het 'epistemologisch moeras'. Immers: al de verwoede pogingen de zaak te verhelderen, dragen er juist toe bij dat hoofdzaken niet langer zijn te onderscheiden van bijzaken; 'echt' bewijs niet langer van 'vals' bewijs, waardoor het steeds minder plausibel wordt dat de werkelijke gang van zaken boven tafel komt. Dit is, zoals hierboven beargumenteerd, vervolgens weer een voedingsbodem voor wantrouwen tegenover kennis en complotdenken. Knight spreekt over een 'vertigo of interpretations' en schrijft hierover:

In this way, many conspiracy theories about the Kennedy assassination open up a space of doubt and suspicion without ever fully closing it down. Nothing is certain; everything can be reinterpreted (2000: 98).

319

Het wantrouwen tegenover de overheid en de hiermee samengaande 'gevoeligheid' voor complottheorieën is niet alleen terug te voeren op de Kennedy-case, maar is, aldus Knight, versterkt door de Watergate-affaire en andere politieke schandalen die rond de jaren zeventig aan het licht kwamen. Hierdoor werd de bevolking steeds meer bewust van de 'black budget operations' van de overheid ofwel de clandestiene operaties van onder andere de CIA, de FBI, de DIA in binnen- en buitenland. De overheid, zo bleek in deze

periode, heeft in veel opzichten een eigen, geheime agenda die niet te doorgronden is voor de gewone burger. Knight schrijft in dit verband in navolging van Wise en Ross over de 'invisible government' (2000:28).

De beschouwingen van Knight over de aanslag op Kennedy, Watergate en het afnemend vertrouwen van burgers in de overheid, maken de opmars van complottheorieën in de laatmoderne samenleving begrijpelijk. De overheid wordt, ten minste sinds de jaren zestig, meer en meer gezien als een autonoom opererende entiteit met een geheime agenda. Dit resulteert in een fundamenteel wantrouwen: zo blijkt uit een door Knight aangehaalde opiniepeiling dat driekwart van de Amerikaanse bevolking voor de jaren zestig nog vertrouwen had in de overheid, terwijl dat aantal in 1994 al geslonken was tot slechts een kwart (Knight 2000: 360). Het lijkt mij aannemelijk dat dit toenemend wantrouwen ten aanzien van de overheid de aantrekkingskracht van diverse complottheorieën heeft vergroot. De relatie ligt ook omgekeerd: complottheorieën hebben waarschijnlijk in belangrijke mate bijgedragen aan de afname van het vertrouwen in de overheid. Veel speculatieve verhalen over verboden operaties en geheime dossiers, opgeborgen in de 'krochten' van het bureaucratisch labrynt, doen in elk geval de ronde op internet en worden gethematiseerd in films (als *The Parallax View of All the Presidents Men*) en tv-series (als *Millennium* of *x-files*).

Afgaande op Melley beperkt dit wantrouwen zich niet tot de 'onzichtbare overheid', maar richt het zich in essentie op alle sociale, economische en technologische systemen. De toenemende verzelfstandiging van deze systemen resulteert in 'agency panic', de angst om autonomie te verliezen, en is de primaire voedingsbodem voor paranoia en complottheorieën. De benadering van Melley is historisch-sociologisch gekleurd: hij baseert zijn analyse onder andere op theorieën van Riesman (*The Lonely Crowd*), White (*The Organization Man*) en Marcuse (*One Dimensional Man*). Analoog aan zijn analyse van Freud veronderstelt hij echter dat deze 'wetenschappelijke' ideeën een verwantschap vertonen met het paranoïde discours. De vraag 'wat is een zuiver voorbeeld van paranoia en wat is een wetenschappelijke interpretatie?' is, gezien de stellingname van Melley, principieel onoplosbaar. In bovenstaande theorieën zoekt hij echter 'a "legitimate", mainstream basis for more dramatic expressions of agency panic' (2000: 49).

320 Melley begint zijn analyse in het hoofdstuk *Bureaucracy and its Discontents* met Weber. Hoewel Weber veel nadruk legt op de onafhankelijkheid van bureaucratische structuren en regels van individueel handelen, is er, aldus Melley, in zijn werk nog sprake van een duidelijke topdown-structuur. Taken, functies en (machts)posities zijn helder in beeld. De naoorlogse ontwikkelingen op dit terrein hebben de analyse van Weber volgens Melley echter ingehaald en worden door hem geschetst als 'rationalization-gone-mad' (2000: 49). In het werk van White en Riesman komt een beeld naar voren van een bureaucratische organisatie, waarin het individu in toenemende mate creativiteit moet inleveren aan het 'systeem'. Zo wordt er inderdaad gedelegeerd, taken worden doorgeschoven, waardoor niemand

meer verantwoordelijk is. 'Who then is to be in charge?', vraagt White zich af (Melley 2000: 61). Bureaucratische organisatie worden in toenemende mate afgeschilderd als 'selfregulating entity outside the control of any one human' (2000: 61). Deze verzelfstandiging van sociale structuren wordt bevestigd in postmoderne theorieën, zoals van Baudrillard, waarin geschreven wordt over de opmars van oncontroleerbare 'simulacra' waarvan de oorsprong niet langer duidelijk is.

Melley beschrijft een soortgelijke ontwikkeling op het terrein van technologie. Hij sluit hierbij onder andere aan bij *The Technological Society* van de Franse theoreticus Jacques Ellul, die technologie in essentie beschouwt als een autonome kracht die in toenemende mate de mens, inclusief het onderbewustzijn, zal koloniseren. De mens staat in de visie van Ellul op het punt te transformeren in een machine. De feitelijke ontwikkelingen in de technologische sfeer, zoals de introductie van computertechnologie, de opkomst van Artificiële Intelligentie, en het World Wide Web getuigen volgens verschillende auteurs van het 'gelijk' van Ellul. Theoretici op dit terrein beschouwen de ons omringende machines als 'out of control' (Kelly 1994) en 'disturbingly lively' (Haraway 2001). Dergelijke opvattingen over computertechnologie als autonome of 'levende' entiteit vertonen een gelijkenis met het religieuze animisme (Aupers 2001).

Zijn gerespecteerde sociale wetenschappers als White, Riesman, Baudrillard en Ellul paranoia en formuleren zij complottheorieën? Melley toont overtuigend aan dat er minimaal één verwantschap bestaat tussen deze wetenschappelijke theorieën en het als irrationeel bestempelde complotdenken in de laatmoderne cultuur. De grens is niet te trekken. Waar het hem primair om gaat is echter dat het laatmoderne individu in toenemende mate geconfronteerd wordt met oncontroleerbare en autonome systemen, hetgeen resulteert in agency panic. Ben ik nog 'mijzelf' of ben ik volledig gedetermineerd door deze systemen? En als ik gedetermineerd ben? Kan ik dan mijzelf nog wel vertrouwen? Dergelijke vragen lopen als een rode draad door de verschillende romans die Melley bespreekt. Een voorbeeld is de cyberpunk roman *Neuromancer* van William Gibson. In de imaginaire wereld van Gibson strijdt 'Case', de hoofdpersoon, tegen machtige multinationals, artificieel intelligente programma's, cyborgs en andere duistere krachten in cyberspace. 'Are you god?' vraagt Case aan een artificieel intelligent programma met onnipotente capaciteiten. Zijn angst voor technologische apparaten in zijn lichaam en 'implanted memory' illustreert, aldus Melley, bij uitstek agency panic. Niet alleen de geest, maar ook het lichaam, wordt immers bedreigd. In algemenere zin kan *Neuromancer* als voorbeeld dienen voor de opkomst van 'techno-paranoia'.

321

Van 'zekere' paranoia naar 'onzekere' paranoia; en terug?

De beschouwingen van Knight en Melley hebben een historisch-sociologische dimensie. De overvloed aan – vaak tegenstrijdige – kennis in de postmoderne samenleving resulteert in een radicale sceptisis en biedt de moge-

lijkheid om een eigen interpretatie op te leggen aan de werkelijkheid. Daarnaast resulteert de autonomisering van sociale, politieke, economische en technische systemen, ten minste sinds de jaren zestig, in, wat Melley noemt, *agency panic*. Er ontstaat in toenemende mate een fundamenteel wantrouwen ten aanzien van deze grootschalige, machtige en oncontroleerbare 'entiteiten'. Dergelijke maatschappelijke ontwikkelingen creëren dus een vruchtbare bodem voor paranoïde speculaties en complottheorieën.

Knight en Melley veronderstellen met deze verklaringen natuurlijk niet dat het complotdenken iets compleet nieuws is. Uit het boek van Pipes blijkt al dat angsten voor samenzweringen ten minste zijn terug te voeren tot de kruistochten. Wellicht is het verschijnsel zelfs 'van alle tijden'. Beide auteurs stellen echter dat er een fundamentele verandering heeft plaatsgevonden. Onder invloed van boven beschreven ontwikkelingen signaleren zij een overgang van complotdenken binnen het politieke domein naar een toenemende gevoeligheid voor paranoïde redeneringen in de alledaagse culturele leefwereld zoals blijkt uit de manifestatie van dit discours op het internet, in literatuur, film, series en andere populaire vormen van media. In samenhang met deze ontwikkeling heeft er volgens Knight ook een andere, meer inhoudelijke, verschuiving plaatsgevonden: terwijl de jaren vijftig (en misschien ook daarvoor) nog in het teken stonden van, wat hij noemt, 'secure paranoia', kregen wij sindsdien meer en meer te maken met 'insecure paranoia'. Hij doet hierover de volgende uitspraak:

Popular conspiracism has mutated from an obsession with a fixed enemy to a generalized suspicion about conspiring forces. It has shifted, in effect, from a paradoxically secure form of paranoia that bolstered one's sense of identity, to a far more insecure version of conspiracy-infused anxiety which plunges everything into an infinite regress of suspicion (2000: 4).

322

Dat het 'traditionele' discours over samenzweringen een sterk dualistisch karakter heeft blijkt al uit het werk van Pipes. Hij illustreert op basis van verschillende voorbeelden dat de geschiedenis van het complotdenken in het teken staat van scherpe tegenstellingen: christenen tegenover joden; rechtse groeperingen tegen 'geheime genootschappen'; links tegenover rechts en algemener: 'wij' tegenover 'zij'. Dit traditionele paranoïde discours is weliswaar gebaseerd op onzekerheid en een angst voor een samenzwering, maar men denkt in elk geval te weten wie de vijand is ('zij'). Het veronderstelde gevaar is specifiek, concreet, aanwijsbaar. Het 'demoniseren' van een groepering in de samenleving gaat gepaard met het versterken van de eigen groepsidentiteit. Hierdoor noemt Knight dit *secure paranoia*. Zelf bespreekt hij in dit kader de jaren vijftig, het hoogtepunt van de koude oorlog, waarin de angst voor het communisme als een spook door de Verenigde Staten waart. De 'heksenjacht' van McCarthy is bij uitstek een voorbeeld van *secure paranoia*. Wie zijn de samenzweerders? De communisten!

Daartegenover stonden dan weer linkse extremisten die wezen op de samenzwering van kapitalisten. Dergelijke strikte scheidingen tussen oost-west, links-rechts, communisme-kapitalisme zijn, zeker sinds de val van de muur in 1989, steeds meer verloren gegaan.

Deze ontwikkelingen, in samenhang met een toenemend wantrouwen tegenover de eigen overheid en de verzelfstandiging en mondialisering van sociale, economische en technische systemen, hebben er volgens Knight toe geleid dat er een nieuw type complotdenken ontstond: insecure paranoia. In deze variant wordt niet langer gedacht in termen van 'wij' tegen 'zij' maar voelt men zich bedreigd door sinistere, moeilijk aanwijsbare machten en krachten in de samenleving. De grondhouding van dit type complotdenken wordt uitgedrukt in de uitspraak 'everything is connected', waaraan wordt toegevoegd 'but nothing adds up' (Knight 2000: 233). Dit type van complotdenken wordt, kortom, gekenmerkt door een oeverloos zoeken naar causale verbanden in een contingente wereld waarin alles met alles samenhangt; waarin technologie, het World Wide Web en financiële markten de wereld omspannen en afhankelijkheidsrelaties tussen mensen mondialiseren. Daardoor is het niet eenvoudig vast te stellen wie de samenzweerders zijn. Knight bespreekt diverse voorbeelden waaruit de verschuiving van secure paranoia naar insecure paranoia moet blijken, zoals een analyse van literatuur, series en horrorfilms. Het boek *Conspiranoia!* van Jackson (2000), dat ik noemde in de inleiding, kan wellicht ook als illustratie dienen. Er worden in dit boek causale verbanden getrokken tussen zaken die ogenschijnlijk niets met elkaar te maken hebben, zoals Bill Gates, Teletubbies en de 'gekke koeien ziekte' want, zo staat vermeld: 'they're all connected'.

De overgang van secure paranoia naar insecure paranoia is uiteraard ideaaltypisch. Knight probeert met deze historisch-sociologische typologie aan te tonen hoe de veranderende samenleving invloed heeft op de aard van paranoia en het complotdenken. Met name de jaren na het tijdperk van Reagan, waarin de koude oorlog een nieuwe impuls kreeg, kenmerken zich in zijn optiek door insecure paranoia. Het is in dit verband de vraag welke gevolgen de gebeurtenissen van 11 September 2001 hebben op de aard van complottheorieën. Het discours in de huidige Amerikaanse politiek vertoont veel overeenkomsten met de jaren vijftig: de 'demonisering' van islamitische terroristen en landen als Iran, Irak en Noord-Korea ('the axis of evil') wijst in elk geval in de richting van een toenemend spreken in termen van 'wij' tegen 'zij'. Gaat dit politieke discours gepaard met een terugkeer van secure paranoia?

4. 'Everything is connected': de complottheorie als postmodern zingevingssysteem

'Trust no one', zo luidt het motto van de populaire tv-serie *x-files*. Paranoïde redeneringen en complottheorieën zijn, afgaande op het werk van Knight en Melley, te beschouwen als uitgekristalliseerde manifestaties van wan-

trouwen tegenover wetenschappelijke kennis en de toenemende verzelfstandiging van sociale, economische en technologische systemen. Dat dit wantrouwen – en daarmee de aantrekkingskracht van complottheorieën – een breed maatschappelijke draagvlak heeft, blijkt onder meer uit de cultuursociologische theorieën over de laat- of postmoderne samenleving van Bauman (1993, 1995, 1997), Beck (1992) en Giddens (1991).

In klassieke sociologische theorieën wordt verondersteld dat traditionele (religieuze) oriëntatiekaders steeds meer vervangen worden door wetenschappelijke en technologische kennis. Hierop aansluitend stelt Giddens: 'Abstract systems depend on trust' (1991: 136). Zowel Beck als Giddens wijzen er echter op dat dit 'vertrouwen' steeds meer problematisch is in de laatmoderne 'risicosamenleving': de autonomisering en mondiaisering van abstracte systemen en instituties resulteert in – gegronde – onzekerheden, angsten en 'radicale twijfels' over veiligheid. Dergelijke gevoelens worden versterkt door het feit dat wetenschappelijke 'experts' elkaar tegenspreken. 'Trust' is, kortom, een probleem in de risicomatenschap. Beck bespreekt in dit verband de opkomst van informele groeperingen waarin de maatschappelijk onzichtbare maar immer aanwezige bedreigingen van wetenschap, technologie en andere abstracte systemen, met scepsis worden bekeken. We leven, aldus Beck, in 'a speculative age' (1992: 72). Zelf bespreekt hij in dit verband voornamelijk de milieubeweging. Het huidige paranoïde discours over complotten en samenzweringen kan gezien worden als een ander voorbeeld. In tegenstelling tot moderne manifestaties van secure paranoia, zoals beschreven door Pipes, veronderstelt men dat er sinistere, diffuse en moeilijk aanwijsbare krachten in de samenleving zijn aan te treffen die het leven van het individu determineren. Het is, aldus Giddens (1992: 183), niet meer eenvoudig om aan te tonen dat dergelijke 'ongespecificeerde angsten' ongegrond en niet rationeel zijn. Hiermee bevestigt hij de hypothese van Melley en Knight over de normalisering van (insecure) paranoia in de huidige cultuur.

324

De aantrekkingskracht van verschillende complottheorieën lijkt dus te begrijpen vanuit de door Beck en Giddens beschreven ontwikkeling richting een risicosamenleving waarin moderne zekerheden bedreigd worden door angsten, onzekerheid en wantrouwen. Paradoxaal genoeg proberen complottheoretici deze onzekerheden nu juist weer op te heffen door een oeverloos zoeken naar – angstaanjagende – nieuwe zekerheden. De veronderstelling dat 'everything is connected' suggereert dat er, onder de chaos, structuur is aan te treffen die middels de logica valt te doorgronden. Toeval bestaat niet in het paranoïde discours. Achter de alledaagse schijnwereld denkt men duistere machten aan te treffen en het is de 'taak' van de complottheoreticus om deze te ontmaskeren want: 'niets is wat het lijkt'. Zijn complottheorieën hiermee te beschouwen als postmoderne 'zingevingssystemen'? Melley schrijft:

The idea of conspiracy offers an odd sort of comfort in an uncertain age: it makes sense of the inexplicable, accounting for complex events in a clear, if frightening way. To put it another way, by offering a highly adaptable vision of causality, conspiracy theory acts as a 'master narrative', a grand scheme capable of explaining numerous complex events. (Melley 2000: 8)

Met de ontwikkeling richting een risicosamenleving lijkt het aannemelijk dat de aantrekkingskracht van de paranoïde denkstijl en complottheorieën zal groeien.

Het vertrouwen in mondiale sociale, economische en technische systemen neemt voor velen immers af, waardoor de vraag naar verschillende alternatieve zingevingssystemen toeneemt. Of dat zo is zal moeten blijken. Met dit artikel is geprobeerd om (sociologische) vragen op te roepen, geen antwoorden te geven. Sinds de aanslag op John F. Kennedy, bijna veertig jaar geleden, zijn complottheorieën in elk geval niet meer weg te denken uit de Amerikaanse cultuur. De analogie met Nederland dringt zich op. Na de moord op Pim Fortuyn stonden de kranten vol over 'het einde van de onschuld', een 'aanslag op de democratie' en werd er al snel gespeculeerd over mogelijke samenzweringen. Geeft dit incident een beslissende impuls aan de groei en bloei van complottheorieën in de Nederlandse samenleving? Of ben ik nu paranoïa?

Noten

- 1 Vergelijk het artikel 'De CIA heeft Pim vermoord' in *De Volkskrant* 18 mei 2002.

Geraadpleegde Literatuur

- Aupers, S. (2001) De wraak van de machines: Over moderniteit, technologie en animisme. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 28 (3) 292-320.
- Bauman, Z. (1993) *Postmodern Ethics*. Oxford/Cambridge: Blackwell Publishers.
- Bauman, Z. (1995) *Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality*. Oxford/Cambridge: Blackwell Publishers.
- Bauman, Z. (1997) *Postmodernity and its discontents*. Oxford/Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1992 [1986]) *Risk Society: Towards a New Modernity*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Oxford/Cambridge: Polity Press.
- Haraway, D. (2001 [1985]) A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980s. In: Trend (red.) *Reading Digital Culture*. Oxford: Blackwell Publishers, pp. 28-37.
- Houtman, D. (2000) *Een blinde vlek voor*

- cultuur: *Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit*. Assen: Van Gorkum.
- Jackson, D. (2000) *Conspiranoia! The Mother of All Conspiracy Theories*. New York: Penguin Putnam Inc.
- Kelly, K. (1994) *Out of Control: The New Biology of Machines, Social Systems and the Economic World*. Massachusetts: Perseus Books.
- Knight, P (2000) *Conspiracy Culture: From Kennedy to the x files*. London/ New York: Routledge.
- Melley, T. (2000) *Empire of Conspiracy. The Culture of Paranoia in Postwar America*. Ithaka/London: Cornell University Press.
- Pipes, D. (1997) *Conspiracy: How the paranoid style flourishes and where it comes from*. New York/London/Toronto/Sydney/Singapore: Free Press.